

İnsan Haklarının Korunmasının Felsefi Temeli*

Betül Çotuksöken

Her türlü yapı, her türlü oluşum, her türlü bütünlük kendi tekiliği içinde var olur; fakat kendisi olmayanla ilişkisi içinde bilinir. Bilme sürecinin işleyişinde düşünme ve dil, sonsuz çeşitlilik içinde var olan tekil yapıların ilişkiler çerçevesinde bilinmesini ve dile getirilmesini sağlar. Varolanın düşünülmesinin, dile getirilmesinin olanaklarını, koşullarını saptayan felsefede "sorun, hep var olanın çoklukta birliğini, ayrışmaların nesnel kaynağını açıklamaktır(r)." ¹ Felsefi bilmede, herhangi bir varolanın, kendisi olmayanla ilişkisi içinde, benzerlik ve farklılık bağlantılarında belirlenmesinin, bilinmesinin koşulları ortaya konulur. Öte yandan özgül ayrımı büyük ölçüde, bilmenin bilgisi olarak belirlenebilecek olan felsefi bilmede, her bir varolanın çoğul ilişkiler ortamında, bir başka varolanla paylaştığı ortak taban yakalanmaya çalışılır. İşte bu da çoklukta birliği yakalamaktan başka bir şey değildir. Bu temel belirleme burada iki açıdan ele alınacaktır: ilkin insanın ortak paydalarına dikkati çekmek bakımından, ikinci olarak da ortak insan kimliğine ulaşmanın, birtakım bireysellikleri aşmanın ne denli önemli olduğunu gösterebilmek bakımından. Böyle bir saptama, varolma düzlemindeki çeşitliliğin, ayrınının bilme ve iletme düzlemine geçişte, ortak yönleri, hesaba katmanın ne denli önemli olduğuna işaret etmektedir. İnsan dünyası söz konusu olduğunda bu, daha

da önem kazanmaktadır. Böyle bir belirleme, aynı zamanda, insan da içinde olmak üzere hiçbir varlığın sabit, değişmez bir özü olmadığı düşüncesini de içermektedir.

Tekil olarak var olan, ancak tekiliğini yaşamayı sırasında benzerini, bir bakıma kendisi gibi olanı gereksinen insanların oluşturduğu dünyanın da birtakım ortak paydaları vardır. Bu ortak paydalar, her bir insanda, birey olarak insanda şu ya da bu biçimde vardır. Ama var olan bu tekil durumlar, belli bir kavramla/terimle düşünülür ve dile getirilirler. Var olan kimi nitelikler gerçekten de sadece insan dünyasına özgü niteliklerdir. Nelerdir bunlar? "Moral ve Tarih Arasında İnsan Hakları" başlıklı yazısında Jeanne Hersch, insanı diğer varlıklardan ayırmada, dil, çalışma, tarih, hukuk olmak üzere dört temel nitelik belirler. Ona göre: "Başka hiçbir türde bulunmayan, özgül bir biçimde insana ait olan gerçeklikler, kendilerine özgü anlam ve amaçlar yoluyla, insanların yaşamının başkalaşımına dayalı olarak mümkün olurlar: insanın anlam vermesiyle bir gürültü olmaktan çıkan dil; doğal olana yeni eserler katan çalışma; "şimdi"lerin art arda gelmesiyle yaşanan zamanın, içinde bir anlam aranabilecek varlıksal boyutu elde etmesini sağlayan tarih; insanların toplumlarını ve bizzat kendilerine özgürce kabul ettirdikleri zorlamaların bütünü olarak

hukuk.² Gerçekten de insan kendine özgü dünyasını bu temel niteliklerle ve bunların çeşitli biçimlerde ortaya çıkan yansımalarıyla oluşturmaktadır.

Yukarıda belirlenen gerçeklikler ya da insan gerçeğini dile getirme sürecinde saptanan bu nitelikler, yine insan dünyasına özgü daha temel yapıdaki bir özneliği varsaymaktadır. Bu da bir arada yaşamadır. Her bir insan, başka bir insanı gereksinmektedir.

Birbirinden çok farklı yönelimlerle kendini gerçekleştiren insanın en temel yönelimlerinin "bilmek" ve "eylemek" olduğu ileri sürülebilir. İnsan birey olarak, tek olarak olanın dünyasında yaşar ve bu dünyayı, olup biteni saptar. Bu bağlamda insan, bilen varlıktır. İnsanın sadece yaşamakla yetinmemesi, yaşamının her yönüne eğilmesi ve aynı zamanda empirik olarak yaşamının bir tür dışavurumu olan salt saptayıcı olmayı aşması, saptayırlarının ötesine geçip, olması gerekenin dünyasına da adım atması son derece önemlidir ve işte sadece bu nokta insana özgü olandır; insanın özgül ayrımıdır.

İnsanın ikinci temel yönelimi -eylemde bulunma biçiminde ortaya çıkan yönelimi- özellikle kendi türünden olanlarla ilişkisinde belirlemektedir. İnsan bu bağlamda, toplum halinde yaşayan bir canlı varlık olmakla yetinemez. Birey oluşun, bilen özne oluşun ötesine geçer, eyleyen özne, başka deyişle kişi olur. Yalın bir bakışla, birey in-

sanın her türlü eylemi gerçekleştirdiği ileri sürülebilir; ama daha derinlikli bir bakış, konuşan, çalışan, tarihi yapan, hukuk düzeni içinde yaşayan insanın bütün bu eylemlerini, kişi olarak, etik bir varlık olarak gerçekleştirdiğini fark eder.

Bilinçli olarak eyleyen, eylemleri üzerinde düşünen insan bir "kişi" haline gelmiş demektir. Kişi, eylemlerinin hesabını verebilen, sorumluluğu olan insandır; etik ilişkiyi yaşayan bireydir. "Etik ilişki (ise), belirli bir bütünlüğü olan bir kişinin başka insanlara yönelen eylemleriyle yaşayarak var kıldığı ilişkiler türüdür. B u n u n dışında, diğer bütün insanlararası ilişkiler, bir grup üyesi olarak kişinin içinde bulunduğu veya kurduğu ilişkilerdir. Ne var ki, yaşamda, kişinin bir grup üyesi olarak kurduğu bütün ilişkilerin temelinde, etik bir ilişki söz konusudur"³ Etik ilişkiler aynı zamanda tarihseldir de⁴; çünkü bütün bu ilişkiler tarihsel öznenin ürünüdür.

Etik ilişkinin taşıyıcısı olan, sürekli olarak kendisi gibi olana, bir diğer kişiye yönelen tarihsel öznelere, kimi klasik kaynaklara, örneğin Cicero'ya göre⁵, ölçülülük erdeminin bir tür dışavurumu olan saygıyı hayata geçirirler. Erdemler büyük ölçüde insanın insanla ve şeylerle olan ilişkilerinde gerçekleşir; ama bunların içinde sadece saygı, insan-insan, daha doğrusu kişi-kişi ilişkisinde ortaya çıkar/çıkarabilir. Saygıyı bir duygu olarak değerlendiren Kant, onu edilginlik ya da etkilenim ola-

(1) Uluğ Nutku, *İnsan Felsefesi Çalışmaları*, Bulut Yayınları, İstanbul, 1998, s. 15.

(*) 18 Mart 1999 günü İstanbul Üniversitesinde, "Felsefi Temelleriyle İnsan Hakları" Toplantısında yapılan konuşma.

(2) Jeanne Hersch, *The Idea and Documents of Human Rights*, Ideas Underlying World Problems. Series published under the auspices of the International Federation of Philosophical Societies, Volume 3, Edited by Ioanna Kuçuradi, Ankara, 1995, p. 16.

(3) Ioanna Kuçuradi, *Etik*, Ankara, 1988, s. 5.

(4) Karş. Ioanna Kuçuradi, *Etik*, Ankara, 1998, s. 9.

(5) Cicero, *Partitiones Oratoriae*, *Topica* (Divisions of the art of oratory, topical) Texte établi et traduit par Henri Borencque, Société d'Édition "Les Belles Lettres", Paris, 1924, XXII-78.

(6) "Bana, s a y g ı sözcüğünü kullanmakla, aklın bir kavramıyla soruya açıklık getirecek yerde, karanlık bir duygu arkasına sığındığım söylenerek, karşı çıkılabilir. Ne var ki, saygı bir duygu olsa bile, etkilenmekle [edilgin olarak] d u y u l a n bir duygu değil, aklın bir kavramı aracılığıyla k e n d i k e n d i n e y a ş a n a n, bundan dolayı da eğilimin ya da konunun yarattığı ilk türden bütün duygulardan türe ayrılan bir duygudur." Immanuel Kant, *Ahlak Metafizikinin Temellendirilmesi*, Çeviren: Ioanna Kuçuradi, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1982, s. 16. Bu noktada Cicero ile Kant'ın düşünceleri arasında bağlantı kurulabilir.

rak değil, tam tersine bir tür bilinçlilik durumu olarak değerlendirir.⁶ Kant'a göre "S a y g ı her zaman yalnızca kişilere yönelir, hiçbir zaman şeylere yönelmez. Şeyler bizde eğilim uyandırabilirler, hayvanlar (örn. atlar, köpekler v.b.) sevgi bile uyandırabilir, ya da söz gelişi deniz, bir yanardağ, yırtıcı bir hayvan k o r k u da uyandırabilir, ama hiçbir zaman s a y g ı uyandırmazlar."⁷ Saygı duyma ile kişi arasında bağıntı kurmanın temelinde insanın değerine ilişkin bir kavrayışın bulunması bir gereklilik gibi görünmektedir. İnsanın değerine ilişkin böyle bir kavrayışın ne denli önemli olduğunu özellikle Kant'tan beri çok daha iyi bir biçimde biliyoruz. "İnsan varlığının değeri açıkça ve tam anlamıyla ancak Kant'ın keşfinden sonra görüldü. Onun terimlerinin çoğu bugün kullanılmayabilir, ama katkısı küçültülemez."⁸

Özellikle Kant'ın, insanı eyleyen bir varlık olarak tasarımılamasında ortaya koyduğu görüşler, dikkatin doğrudan insan dünyasına çekilmesi bağlamında son derece önemlidir. "Olması gerek" in önemini açıkça ortaya koyan da Kant olmuştur.⁹ "Olması gerek" Kant'ta koşulsuz buyrukta somutlaşır. Ancak kişinin değerinin anlaşılması düşüncesine ve "olması gerek" in salt insana özgü bir hareket alanı olarak saptanışına, Renaissance düşünürlerinde rastlıyoruz. Bu çerçevede Giovanni Pico della Mirandola'ya biraz sonra yer vermek üzere şimdilik sadece Decameron'un yazarı Boccaccio'nun bu açıdan nasıl bir uyarıda bulunduğuna değinebiliriz. "Decameron'da doğanın içgü-

düleri ile erdem arasında yeni bir uyum kurulur. İçgüdünün ezilmesi, bastırılması artık erdem değildir. Erdem doğal dürtüleri öyle kabul etmek, doyum yolunu aramak ve gerekirse onlara hükmetmek yetisidir."¹⁰ Burada özellikle dikkati çeken nokta, hükmetme, egemen olma yetisinin insan dünyasına özgülenmiş olmasıdır. Kendisi için karar verecek olanın yine insanın kendisi olmasıdır. İnsan, seçen, karar veren kendisi üzerinde egemenlik kurabilme gücünü yine kendinden alan insandır. Yapılması gerekene insan, yine kendi başına karar verecektir. İnsan böylece yargılama yetisine sahip olan, kendine ödev yükleyen, amaç, erek koyan bir varlık olarak yavaş yavaş belirmektedir. İnsanın değeri giderek bu özneliliğe bağlanacaktır ya da bağlanması gerekecektir.

Ancak Kant bu belirlemeyi çok daha belirgin bir biçimde dile getirmiştir. Tüm insani ilişkileri temelde kişi ile kişi arasındaki ilişkiye dayandıran Kant, kişiye amaç olarak yönelimi, her türlü yönelimin en yalın biçimi, temeli olarak düşünür. "Şimdi diyorum ki: insan ve genel olarak her akıl sahibi varlık, şu veya bu isteme için rastgele kullanılacak sırf bir araç olarak değil, kendisi amaç olarak vardır; ve gerek kendine gerekse başka akıl sahibi varlıklara yönelen bütün eylemlerinde hep aynı zamanda amaç olarak görülmelidir. (...) Öyleyse pratik buyruk şu olacak: her defasında insanlığa, kendi kişisinde olduğu kadar başka herkesin kişisinde de, sırf araç olarak değil, aynı zamanda amaç olarak davranacak biçimde eylemde bulun."¹¹

Biraz önce de dile getirildiği gibi, Kant'ın insan dünyası konusunda ortaya koydukları büyük ölçüde, Renaissance'tan beri üzerinde durulan görüşlerin çok daha üst düzeyde gelişmiş, incelmış, ussal olarak temellendirilmiş bir sonucudur. Bu bağlamda, Pico della Mirandola'nın düşüncelerinin bir bakıma daha sonraki görüşlerin habercisi olduğu ileri sürülebilir. İnsanın doğasını her yönden ve tüm yönelimleri içinde anlama çabaları kuşkusuz Renaissance'la birlikte öne çıkmıştır. Bir keşif çağı olarak beliren bu dönemde, dışdünyanın keşfi kadar, zihinsel ve bedensel açıdan insan dünyasının keşfi de önplandadır. "İnsanın değeri" kavramı, dönemin üzerinde durduğu en önemli kavramlardan biridir. Pico della Mirandola da bu dönemin en önemli düşünürlerinden biridir. "Pico'ya göre insanın dünyada belli bir duruşu ve yeri vardır. (...) Yaratılmış evrenin belli başlı bölge-leri, cisimsel olmayan melekler, cisimsel olmakla birlikte bozulmayan göksel bedenler ve bozulabilir nitelikte dünyevi bedenler. İnsan bu dünyaların hepsini kendi yapısında bir araya getirmektedir."¹² İnsan yaratılış bakımından Pico'ya göre orta noktada bir yere sahiptir; insan aşırılıkların bir araya gelmesinden oluştuğu gibi, zihinsel bakımdan da tinsel ve maddesel olanı bir araya getirir, birleştirir. "İnsanın yaratılmış olan dünyada belli bir yerinin olmasına karşın, insan yine de belli sınırlar içinde de kalmamaktadır. İnsan kendi yapısını bizzat kendisi oluşturmaktadır, tıpkı bir heykeltraşın bir heykeli biçimlendirmesi gibi."¹³ Pico della Mirandola salt insana özgü olan bu durumu, Tanrı'nın Adem'e seslenişine ola-

rak şöyle dile getirmektedir: "Seni dünyanın ortasına koydum ki oradaki her şeyi daha kolay anlayasın ve göresin. Seni ne yalnız göğe ne de yalnız yere ait, ne yalnız ölümlü ne de yalnız ölümsüz bir varlık olarak yarattım ki kendine biçim vermede ve kendini aşmada özgür olasın. Bir canavar düzeyine düşebilirsin ve tanrısallığa benzer olarak yeniden doğabilirsin...Kendi özgür istemene bağlı bir büyüme bir gelişme yalnız sana verilmiştir. Evrensel bir hayatın tohumları sendedir."¹⁴ Bu türden bir kavrayış özellikle yüzyılımızda giderek ağırlık kazanan, insanın bir olanaklar varlığı olarak aynı zamanda açık varlık olarak görülmesiyle bağlantılı kılınabilir. Renaissance'la birlikte insana ilişkin yerel ve dinsel nitelikli belirlemelerden vazgeçilmiş; bunun yerini, insanın onuru, değeri kavramıyla da pekiştirilen "uomo universale" anlayışı almaya başlamıştır.

İnsanı salt kendine özgü nitelikleriyle diğer canlılardan ayırma istemleri özellikle Aydınlanmayla birlikte ivme kazanmıştır.¹⁵ Daha sonraları ise insanın değeri kavramı, onun özel bir konumu olduğuna ilişkin kavrayışla ilişkilendirilmiştir. "İnsanın değeri" dendiğinde günümüzde ne anlaşılmaktadır? "İnsanın değeri" derken bundan, insanın diğer canlılar arasındaki özel yerini anlıyorum. İnsana bu özel yerini sağlayan, onun özelliklerinin bütünüdür, onu diğer canlılardan ayıran olanaklarıdır. Bunların somut görünümü, insana özgü etkinlikler ve bu etkinliklerin ürünü olan her şeydir. Bunlar, insanın diğer canlılarla ortaklaşa taşıdığı özelliklere ek özelliklerdir. İnsan bilen, düşünen, karar veren, eylemde bulunan (: amaçlı

(7) Immanuel Kant, *Pratik Aklın Eleştirisi*, Çeviren: Ioanna Kuçuradi, Ülker Gökberk, Füsun Akatlı, Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, Ankara, 1994 (2. bs.), ss. 84-85.

(8) Uluğ Nutku, a.g.y., s. 87.

(9) Uluğ Nutku, a.g.y., s. 74.

(10) Süheyla Öncel, *Decameron Öykülerinde İnsan Anlayışı*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara, 1978, s. 76.

(11) Immanuel Kant, *Ahlak Metafizikinin Temellendirilmesi*, ss. 45-46.

(12) Pico della Mirandola, *On Dignity of Man*, Translated by Charles Glenn Wallis, with an Introduction by Paul J. W. Miller, Hackett Publishing Company, Inc. Indianapolis/Cambridge, 1965, p. XV.

(13) Pico della Mirandola, a.g.y., p. XV.

(14) Uluğ Nutku, a.g.y., s. 64.

(15) Bkz. İlhan Tekeli, *Sempozyum Bildirileri. Sosyal Bilimleri Yeniden Düşünmek. Yeni Bir Kavrayışa Doğru*, Değer ve Toplum ve Bilim Ortak Çalışma Grubu, Metis Yayınları, İstanbul, 1998, ss. 13-33.

hareket eden), zaman bilinci olan, çalışan ve bu gibi, sırf ona özgü özellikleri olan bir varlıktır. Bu olanaklarıyla insan, doğadan çok farklı bir varlık alanı olan tarihi oluşturmuş ve oluşturmaktadır."¹⁶ İnsanın değerinin, özel yerinin, konumunun saptanması, onun salt insan olmakla sahip olduğu haklarının korunmasında, olsa olsa gerekli koşulu oluşturur; yeterli koşulu oluşturan ise insana araç değil, amaç olarak yönelmedir. Burada "olması gerek", insanın kendini ve karşısındakini kişi olarak algılamasıyla somutlaşır.

Ortak insan kimliğini, insanların bimsel olarak paylaştıkları ögeler oluşturur; fakat bu ögelerin her biri için insanların zaman zaman araç kılındığı da bilinen bir gerçektir. Hatta bazan öyle bir noktaya gelinir ki, insan, insana yabancı ya da uzak olanın, insandan yapıcı ayrı, belki de üstün olduğu sanılanın dışında yine salt kendine, kendi dünyasına özgü olan yapıların, örneğin kültür dünyasının herhangi bir ögesinin aracı olarak algılanabilir; sabitleştirilen kavramların tutsağı haline getirilebilir. Örneğin insan, çalışmanın, maddesel anlamda değer elde et-

menin ya da törelerin, içi tümüyle yerellekle dokunmuş kavram örgülerinin, alışkanlıkların aracı kılınabilir; hatta bir "nesne" gibi görülebilir. Böyle bir ortamda insan haklarının korunmasından söz edilemez. Öyleyse hakların korunmasında insanın özel durumunun, konumunun, değerinin saptanması gerekli bir koşuldur, fakat bu saptama yeterli koşulu içermez. Yeterli koşul, insanın ne kendini aşan varlık/varlıklar adına ne de kendi dünyasının herhangi bir ögesi adına araç kılınmamasında gerçekleşir/somutlaşır. İnsan haklarının korunmasında felsefenin açtığı yol -ya da felsefi temel- hukuksal ve siyasal olandan çok, etik olanla ya da temeli etik olanla döşenmiş olmak koşuluyula, hukuksal ve siyasal olanla bağlantılıdır; ancak felsefe bu konuda bizi uyartabilir; ancak bu yolla insan haklarına ilişkin söylem sıradan, hatta aldatıcı bir "retorik" olmaktan çıkabilir. O halde, böyle bir saptayışın hayata geçirilebilmesinin onsuz olunmaz koşulu, etiğin siyasallaşmaması, tersine siyasal olan ve hukuksal olanın etik olana dayalı olmasıdır.

(16) Ioanna Kuçuradi, *Çağın Olayları Arasında*, Ayraç Yayınevi, Ankara, 1997 (2. bs.), s. 55.